

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КОРОЛЬ Віталій Миколайович

УДК 94(477)«1943/1950»:377.091

**НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ
У ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
(1943–1950 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Запоріжжя – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Богдашина Олена Миколаївна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Стельникович Сергій Володимирович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри історії України

кандидат історичних наук, доцент
Васильчук Тетяна Василівна,
Запорізький національний
технічний університет,
доцент кафедри українознавства
і загальної мовної підготовки

Захист відбудеться 28 серпня 2017 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Запорізького національного університету за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий 27 липня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлюється сучасним процесом реформування вітчизняної освіти, зокрема професійно-технічної. Через модернізаційні заходи сьогодення зростає зацікавленість у дослідженні стану цієї сфери в історичній ретроспективі, адже існуюча дотепер система профтехосвіти України в основних рисах наслідувала радянські традиції підготовки кадрів.

У наші дні східні області України зазнають значних руйнацій внаслідок російського збройного вторгнення. Вже зараз зрозуміло, що відразу після вирішення проблеми Донбасу у військово-політичній площині цей регіон очікує складний процес відновлення економіки й інфраструктури. Він потребує не тільки величезних коштів та матеріальних ресурсів, але й значної кількості цінних висококваліфікованих кадрів, в тому числі й робітничих. Востаннє відбудова такого масштабу в країні відбувалася лише у 1943–1950 рр. після її звільнення від німецької окупації. Саме тому досвід швидкої розбудови професійно-технічної освіти і забезпечення виробництва кваліфікованими працівниками у період відновлення економіки України за екстремальних умов та незначних ресурсів є унікальним та надзвичайно цінним.

Водночас разом з історією освіти велике значення мають дослідження проблем соціальної та молодіжної політики радянського періоду. Це дозволяє в комплексі виявити основні тенденції розвитку цих сфер. Визначення закономірностей та протиріч, осмислення позитивних і негативних сторін допоможе врахувати помилки, здійснені у цих галузях на державному рівні, й уникнути їх на сучасному етапі реалізації соціально-економічних та соціокультурних програм.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язано з науково-дослідною темою кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Історія України: проблеми суспільного, політичного, культурного, економічного розвитку» (номер державної реєстрації 0111U006444), а також з держбюджетним фундаментальним дослідженням Регіонального науково-дослідного центру історичного краєзнавства Сумського державного університету «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті» (номер державної реєстрації 0115U000677).

Метою дослідження є комплексне вивчення і висвітлення різних аспектів функціонування навчальних закладів системи державних трудових резервів (ДТР) під час відбудови економіки України у 1943–1950 рр.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі науково-дослідницькі **завдання**:

– з'ясувати стан наукової розробки теми, проаналізувати джерельну базу та визначити методологічні засади дослідження;

- уточнити і доповнити відомості про процес відновлення та розвитку мережі навчальних закладів трудових резервів УРСР;
- охарактеризувати стан матеріальної бази установ системи ДТР;
- визначити кількісний та якісний склад адміністративно-педагогічного персоналу шкіл та училищ зазначеної структури;
- виявити специфіку комплектування учнівського контингенту системи трудових резервів та проаналізувати проблеми його збереження;
- розкрити особливості навчального процесу в установах системи трудових резервів;
- дослідити організацію виховної роботи та учнівського дозвілля у закладах ДТР;
- висвітлити стан матеріально-побутового забезпечення молоді під час навчання: харчування, обмундирування та умов проживання учнів.

Об'єктом дисертаційного дослідження є професійно-технічні навчальні заклади системи державних трудових резервів на території Української РСР у 1943 – 1950 рр.

Предмет дослідження становлять закономірності відновлення і функціонування навчальних закладів системи трудових резервів; соціальні умови і стан матеріально-побутового забезпечення учнів під час навчання у даних установах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1943–1950 рр. Нижня межа пов'язана з тим фактом, що процес відновлення мережі навчальних закладів ДТР України розпочався відразу ж після звільнення територій з-під німецької окупації, починаючи з другої половини 1943 р. Верхня хронологічна межа дослідження визначається кінцем першої повоєнної п'ятирічки (1946–1950 рр.), завершенням основних заходів з відбудови економіки України. Крім того, цей час збігається із завершенням перших рішучих кроків влади у напрямку оптимізації системи трудових резервів.

Географічні межі дослідження визначені усією територією Української РСР зазначеного періоду з урахуванням адміністративно-територіальних змін, викликаних повоєнним врегулюванням кордонів.

Наукова новизна роботи зумовлена постановкою і розробкою проблеми, яку досі не було виокремлено як предмет окремого комплексного наукового дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Введення до наукового обігу значного масиву нових джерел (зокрема, архівних матеріалів та інформації усної історії) дозволило автору створити комплексну працю, в якій всебічно досліджується діяльність навчальних закладів трудових резервів України у період відбудови економіки 1943–1950 рр.

У дисертації уперше:

- визначено характер, методи, обставини і регіональні особливості залучення молоді до системи трудових резервів України; обґрунтовано тезу про особливу непопулярність саме шкіл ДТР Донбасу;
- на основі широкого джерельного матеріалу досліджено соціокультурні характеристики персоналу й учнівського контингенту досліджуваних

установ: походження, рівень освіти, стать, вікові особливості, мотивація до навчання (роботи) тощо;

– реконструйовано і розглянуто в динаміці педагогічний процес у школах та училищах системи ДТР, окреслено особливості теоретичного і практичного навчання, визначено шляхи ідеологізації та мілітаризації виховання мобілізованої молоді;

– проаналізовано стан збереження учнівського контингенту, явище самовільного залишення навчання та шляхи боротьби з ним з боку держави; аргументовано твердження про неефективність кримінального переслідування трудрезервників-дезертирів як засобу для припинення втеч;

– здійснено дослідження найголовніших аспектів повсякденного життя трудрезервників: харчування, обмундирування, умов проживання і дозвілля; доведено невідповідність реального матеріально-побутового забезпечення учнів офіційно встановленим нормам.

Уточнено і доповнено:

– аналіз кількісно-якісних змін мережі установ ДТР у роки Другої світової війни та повоєнної відбудови;

– типологію профтехосвітніх закладів періоду відбудови народного господарства;

– інформацію про стан матеріальної бази, її відбудову і зростання, а також перерозподіл під час заходів з реорганізації профтехосвіти наприкінці 1940-х рр.;

– дані щодо чисельності учнівського контингенту і адміністративного персоналу в установах трудових резервів УРСР у 1943–1950 рр.;

– відомості про державні та партійні органи, які здійснювали керівництво структурою ДТР, а також займалися проведенням кампаній з мобілізації молоді до училищ та шкіл трудрезервів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при написанні монографічних та узагальнюючих наукових праць з проблематики. Дисертація також містить значний фактичний матеріал та концептуальні положення, які можуть використовуватися у вищих навчальних закладах при викладанні навчальних дисциплін «Історія України» та «Історія держави і права України», підготовці тематичних спецкурсів з вивчення історії освіти, соціальної та економічної історії України, створенні підручників і посібників. Аналіз досвіду досліджуваного періоду може становити особливий інтерес при реформуванні та модернізації системи професійно-технічної освіти у сучасній Україні.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення і висновки належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, де викладено історію навчальних закладів системи трудових резервів в УРСР у період відбудови економіки (1943–1950 рр.) та висвітлено становище учнівського контингенту цих установ.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження знайшли відображення у доповідях на 14 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «XIII Джерелознавчі читання» (Київ, 2012 р.), Всеукраїнській інтернет-конференції «Гуманітарні основи сучасного знання» (Миколаїв, 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Гендерна мапа України» (Суми, 2012 р.), III Міжнародній науковій конференції молодих вчених та студентів «Глухівські наукові читання» (Глухів, 2013 р.), II, III та IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 2013, 2015 і 2017 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства» (Суми, 2014 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» (Суми, 2014 р.), I та II Міжнародних науково-практичних конференціях «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Суми, 2014 і 2016 рр.), V та VI Міжнародних науково-теоретичних інтернет-конференціях «Місто. Культура. Цивілізація» (Харків, 2015 і 2016 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правові засади функціонування публічної влади щодо забезпечення інтелектуального розвитку та безпеки суспільства» (Суми, 2016 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 9 наукових статей, з яких 6 – у фахових виданнях України та 3 – у закордонних журналах. Серед опублікованих статей одна надрукована у виданні, що індексується наукометричною базою даних «Scopus».

Структура та зміст дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та 12 додатків. Обсяг дисертації – 234 сторінки, з яких основний текст складає 189 сторінок, список використаних джерел та літератури включає 304 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації. Сформульовано зв'язок дослідження з науковими програмами і темами. Визначено об'єкт та предмет, мету і науково-дослідницькі завдання, хронологічні та територіальні рамки дослідження. Пояснено новизну і практичне значення роботи.

До першого розділу, що має назву **«Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження»**, увійшли три підрозділи.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми»** охарактеризовано історіографію теми навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України у 1943–1950 рр. Загалом весь масив наукових праць, присвячених цій тематиці, розділено на три групи:

радянська історіографія, роботи сучасних українських істориків і дослідження зарубіжних науковців. Групи є нерівномірними за чисельністю. Перша з них є найбільшою, оскільки саме у СРСР найактивніше займалися розробкою цієї проблематики.

Умовно радянську історіографію проблеми поділено на три періоди. Перший визначено у хронологічних межах кінця 1940-х – середини 1960-х рр. Роботи з цієї тематики створювалися безпосередніми учасниками та очевидцями подій. Серед найбільш важливих праць того часу – публікації Ф. Л. Блинчевського, А. М. Веселова, Г. Й. Зеленка, О. С. Кудлая та П. І. Познякова.

Протягом другого періоду (середина 1960-х – середина 1980-х рр.) спостерігається тенденція до створення узагальнюючих праць з історії професійно-технічної освіти та дотичних до неї тем. Відповідні дослідження на загальносоюзному рівні представлені роботами С. Я. Батишева, І. К. Воеводського, І. Г. Коваленка, Е. С. Котляра, М. М. Кучеренка, П. В. Прохоровича, С. Л. Сенявського і В. Б. Тельпуховського. В цей же час публікуються перші наукові розвідки, присвячені діяльності мережі установ трудових резервів безпосередньо України. Зазначені праці належать О. В. Краснову, Г. І. Терещенку і М. Ф. Пузанову.

Третій період радянської історіографії пов'язаний з принциповими суспільно-політичними змінами та руйнуванням системи ідеологічного контролю історичної науки з боку держави у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Саме тоді з'явилися роботи С. Я. Батишева, О. А. Бомбандьорової, Т. В. Вронської, які вперше спробували незаангажовано оцінити стан вітчизняної профтехосвіти у часи Другої світової війни та повоєнної відбудови, а також радянську молодіжну політику тієї доби.

Загалом радянська історіографія, не зважаючи на її методологічний і концептуальний конформізм по відношенню до марксистсько-ленінського вчення, безперечну тенденційність, заідеологізованість та обмежену джерельну базу, зіграла важливу роль, оскільки заклала підвалини вивчення історії системи трудових резервів, в тому числі особливостей її розвитку в Україні під час повоєнної відбудови економіки.

До сучасної української історіографії питання віднесені наукові праці вітчизняних дослідників, опубліковані після отримання державою незалежності. Над даною проблематикою активно продовжує працювати О. А. Бомбандьорова. У роботах М. К. Лободи та Л. М. Хойнацької розглядається роль системи ДТР у формуванні кадрів окремих галузей промисловості. Дослідження І. Л. Лікарчука та А. В. Селецького узагальнюють педагогічний досвід діяльності навчальних закладів трудових резервів. М. А. Алфьоров та Н. Ф. Шипік розкрили роль призовів до шкіл та училищ трудових резервів у перебігу демографічно-міграційних процесів на Донбасі у 1940-х – 1950-х рр. Вплив цих призовів на деформацію статеві-вікової структури сільського населення України аналізував В. М. Гаврилов.

Особливості мобілізації закарпатської молоді до закладів системи ДТР вивчав В. В. Міщанин. Теми трудових резервів стосуються також роботи А. С. Бобровського, В. В. Кононенка та О. В. Янковської, присвячені державній соціальній політиці та її сприйняттю серед населення України у період пізнього сталінізму. Дослідження Г. М. Голиша, Л. Г. Голиш, І. М. Грідіної, Н. М. Касьянкової та М. О. Соловей аналізують наслідки Другої світової війни для неповнолітніх громадян і, зокрема, звертають увагу на значну роль системи ДТР у подоланні проблем сирітства, безпритульності і бездоглядності у повоєнні часи. М. О. Бистра, П. В. Добров та Я. С. Овчиннікова досліджували безпосередні умови навчання та праці неповнолітніх у школах фабрично-заводського навчання (ФЗН) та училищах Донбасу. Втім, хоча їхні роботи і присвячені трудовим резервам, однак хронологічно вони стосуються лише 1940–1941 рр.

Дослідження ДТР сучасними українськими науковцями здебільшого відбувається фрагментарно в рамках більш широких тем соціальної та економічної історії. Значна частина робіт зосереджується виключно на навчальних установах окремих типів і галузевих спеціалізацій чи вузько досліджують події винятково на регіональному рівні та мають краєзнавчий характер.

Зарубіжну історіографію питання необхідно поділити на дві підгрупи, оскільки є потреба окремо розглянути праці російських та західних науковців. Особливістю розробки проблематики трудових резервів сучасними російськими істориками є спеціалізація кожного з них на тому чи іншому географічному регіоні Росії та акцентування уваги на подіях періоду Другої світової війни. За цим напрямом працюють В. А. Агеєва, С. С. Балдін, І. Х. Бальхаєва, Ф. В. Драчиков, Т. М. Калайчова, Г. А. Ткачова.

За періоду «холодної війни» американські та західноєвропейські радянологи практично не зверталися до теми трудових резервів. Лише у 1980-х рр. вийшли праці британського вченого М. Метьюза, які вперше на Заході були безпосередньо присвячені минулому радянської професійно-технічної освіти. У 1990-х – 2000-х рр. цією проблематикою займалися Д. Фільцер, М. Крагх, Л. Кумель. Специфіку діяльності системи ДТР в Українській РСР зарубіжні дослідники, як правило, не розглядають.

Загалом у науковій літературі частково висвітлювалися лише окремі сторінки історії установ трудових резервів. Проте досі немає узагальнюючої монографічної чи дисертаційної праці, предметом якої б став комплексний аналіз соціально-економічних та соціокультурних особливостей функціонування системи ДТР саме під час відбудови економіки України.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження»* визначено і проаналізовано три групи використаних історичних джерел: писемні, усні та зображальні. Абсолютну більшість джерельного масиву дисертації становлять писемні матеріали, під час пошуку та вивчення зовнішніх ознак яких враховано допоміжну класифікацію на архівні та опубліковані.

Було залучено значну кількість архівних джерел, основна маса яких належить до категорії діловодних документів, що утворилися у процесі функціонування різних тогочасних державних установ та організацій і мають офіційний характер. Всього використано документи 2 центральних та 8 обласних архівів України, які здебільшого зберігають актові джерела. Насамперед проаналізовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. У фонді «Державний комітет УРСР по професійно-технічній освіті» (ф. 4609) цієї архівної установи зберігаються документи керівних органів трудових резервів в Україні післяокупаційного періоду. Зокрема, це звіти управлінь ДТР різних рівнів про відновлення, розбудову і функціонування мережі закладів, довідки про перевірку стану навчально-виробничого і політико-виховного процесів.

Цінні данні презентують матеріали фонду «Центральний комітет Комуністичної партії України» (ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Зокрема, використано документи особливого сектору загального відділу ЦК КП(б)У (оп. 23), розсекречені лише у пострадянські часи. Це урядові постанови щодо організації та розвитку навчальних закладів, доповідні записки і спеціальні повідомлення про результати перевірок стану матеріальної бази і кадрового забезпечення училищ та шкіл ДТР різних регіонів. Важливими є і документи фонду «Центральний комітет Ленінського комсомолу України» (ф. 7) згаданого архіву. Серед них звіти про стан діяльності комсомольських осередків у закладах трудових резервів, протоколи засідань відповідних організацій. Ці джерела містять інформацію про організацію виховної роботи і позанавчальної діяльності, а також побутові умови учнівського контингенту.

Під час написання дисертаційного дослідження були залучені матеріали з державних архівів Донецької, Запорізької, Луганської, Львівської, Одеської, Рівненської, Сумської, Харківської областей. Фонди обласних управлінь трудових резервів у регіональних архівах містять широкий спектр документів, що детально відображують діяльність установ системи ДТР на місцях: накази, розпорядження та періодичні звіти, присвячені мобілізації молоді та навчальній, виховній і виробничій діяльності; штатні розклади закладів, що інформують про їх кадрове забезпечення; протоколи засідань навчально-методичних рад і педагогічних конференцій, які дозволяють висвітлити питання професійної підготовки і соціалізації молоді. Провести дослідження на рівні окремих навчальних закладів дозволяють архівні фонди шкіл і училищ. Накази, звіти, паспорти закладів і бухгалтерські акти, що збереглися, дають змогу проаналізувати діяльність цих установ та повсякденне життя їхніх вихованців.

Серед опублікованих матеріалів виокремлено кілька підгруп: збірники документів, статистичні збірники, періодичні видання 1943–1950 рр. та джерела особового походження. Більшість збірників документів (як актових, так і оповідних) вийшли за радянського періоду. Деякі з них публікувалися у

період існування ДТР і використовувалися як довідкова література. Решта ж друкувалася значно пізніше і була орієнтована на професійних істориків.

Статистичні збірники часів СРСР містять кількісні показники діяльності профтехосвіти у різні роки, що дозволяють здійснити їх порівняльний аналіз.

Матеріали періодичних видань досліджуваного періоду презентують інформацію, пов'язану з агітаційним супроводом мобілізації молоді та відображенням особливостей навчально-виховного процесу в установах ДТР. Так, було використано дані публікацій друкованого органу системи трудових резервів «Производственное обучение», центральних республіканських видань «Радянська Україна» і «Правда Украины», а також низки регіональних газет середини – другої половини 1940-х рр.

Персональний досвід навчання чи роботи у галузі профтехосвіти доби відбудови економіки України репрезентовано в інших видах нарративних джерел, насамперед у мемуарах колишніх учнів та працівників закладів ДТР. Певний достовірний фактологічний матеріал містять і деякі автобіографічні художні твори, присвячені життю трудрезервників.

Доповненням до писемних джерел стали усні свідчення, які ілюструють повсякденне життя трудрезервників. Автором було знайдено і опитано декількох літніх людей, які були безпосередніми учасниками чи свідками подій, пов'язаних з функціонуванням досліджуваних установ. Частину отриманих спогадів було опубліковано.

Серед зображальних джерел найбільше значення мали фотографії вихованців ДТР зазначеного періоду. Зокрема, вони використовувалися під час вивчення зовнішнього виду обмундирування учнів.

У *підрозділі 1.3. «Теоретико-методологічні засади дослідження»* були розглянуті різноманітні наукові принципи і методи, що дозволили вирішити поставлені у роботі завдання відповідно до визначеної мети. Зокрема були використані принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, антропологізму.

До методологічного інструментарію також увійшли:

– загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, типологізація, абстрагування, конкретизація);

– специфічно-історичні (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-генетичний, ретроспективний);

– спеціальні міждисциплінарні методи (індивідуально-психологічний, цільові опитування, просопографічний, кліометричний, контент-аналізу).

Комплексне використання зазначених методів і принципів забезпечило неупереджений і всебічний розгляд досліджуваних подій та явищ минулого в їхньому розвитку і діалектичному взаємозв'язку.

Другий розділ «Відновлення та розвиток системи трудових резервів УРСР в умовах відбудови економіки» складається з трьох підрозділів.

У *підрозділі 2.1. «Мережа установ системи трудових резервів»* були уточнені, доповнені та узагальнені відомості про процес відновлення та

розвитку мережі навчальних закладів трудових резервів УРСР наприкінці Другої світової війни та у повоєнні роки. Визначено, що система ДТР України у період відбудови переважно складалася із заново створених шкіл та училищ, а реєвакуація їх зі сходу СРСР носила епізодичний характер. Мережа бурхливо зростала до початку 1948 р. Наприкінці 1940-х рр. відбулася її масштабна реорганізація, яка призвела до оптимізації шляхом закриття або об'єднання установ.

Проаналізовано і запропоновано більш повну типологію навчальних закладів ДТР, більшість видів яких були запроваджені протягом відбудовчого періоду. За рівнем кваліфікаційної підготовки усі установи трудових резервів поділені на дві групи: школи (фабрично-заводського навчання, мореплавного навчання, гірничопромислові) та училища (ремісничі, залізничні, художні ремісничі, гірничопромислові, спеціальні ремісничі, сільськогосподарські та гірничотехнічні). Їх поява була спричинена специфічними потребами різних галузей економіки у робітничих кадрах широкого спектру професій різного рівня кваліфікації; необхідністю залучення молоді різного віку, статі та рівня шкільної освіти; бажанням влади афішувати покладену на спеціальні училища роль соціального захисту неповнолітніх сиріт.

Тісний зв'язок зі станом стратегічних галузей народного господарства визначив характер розміщення шкіл та училищ трудових резервів і зумовив географічну неоднорідність мережі досліджуваних навчальних закладів. Усі області УРСР було класифіковано за рівнем розвитку мережі установ ДТР. Визначено області з високою концентрацією навчальних закладів (Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська), середньою (більшість областей Наддніпрянщини) та низькою (переважно Західна Україна). На Донбасі, де концентрація училищ та шкіл була найбільшою, а їх чисельність становила кілька сотень одиниць, з 1947 р. на місцях довелося перейти на дворівневу структуру управління. Навчальні заклади розподілялися між запровадженими міськими управліннями, а ті, в свою чергу, підпорядковувалися обласним управлінням ДТР.

На Донеччині та Луганщині зосереджувалися всі школи ФЗН та ремісничі училища вуглевидобувної спеціалізації, а з 1949 р. – гірничопромислові школи, гірничопромислові та спеціальні гірничотехнічні училища. Одночасно на території Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну діяла більшість шкіл ФЗН нафтовидобувної спеціалізації. Свої корективи щодо розміщення навчальних закладів вносила структура транспортних потоків. Залізничні училища відкривалися у містах з вузловими станціями. У портових містах Півдня України знаходилися усі школи мореплавного навчання, а також школи ФЗН та ремісничі училища морського флоту та суднобудівельної справи.

У підрозділі 2.2. «Матеріальна база училищ та шкіл трудових резервів» охарактеризовано стан матеріальної бази установ системи ДТР.

Внаслідок мізерності ресурсів, що централізовано надавалися державою на відбудову знищених у роки Другої світової війни закладів трудрезервів,

їхня матеріальна база довгий час залишалася незадовільною і не відповідала реальним потребам. Гострою проблемою була нестача аудиторного фонду і виробничих приміщень. Більшість ремонтно-відновлювальних робіт проводилася силами власних співробітників та учнів в умовах дефіциту будівельних матеріалів, відсутності інструментів і обладнання.

Значна частина інвентарю і технічного оснащення вироблялася школами та училищами трудових резервів самотужки. Значною мірою розбудова навчальних закладів залежала від підтримки базових підприємств, які передавали школам та училищам своє старе обладнання. Також завдяки запровадженню шефським відносинам, символічну майнову допомогу установам західних областей УРСР надавали управління ДТР зі Східної України.

За відсутності підручників і навчальних матеріалів для покращення якості викладання величезна увага педагогічного персоналу вимушено приділялася самостійному виготовленню наочних посібників, навчальних стендів, еталонних креслень, моделей і зразків технічного оснащення, якими обладнували спеціалізовані навчальні кабінети з кожного предмету.

Основні труднощі із забезпеченістю складовими матеріальної бази існували до кінця 1940-х рр. Під час масштабного скорочення мережі навчальних закладів будівлі закритих закладів передавалися на баланс залишених шкіл та училищ. Згадана оптимізація також дозволила ліквідувати розпорошеність різноманітного інвентарю й обладнання серед установ. У цей же період централізоване постачання стало задовільним і набуло систематичного характеру, поживалося будівництво нових корпусів силами і коштами Міністерства трудових резервів СРСР та базових підприємств.

Підрозділ 2.3. «Персонал навчальних закладів трудових резервів» присвячений аналізу кількісного та якісного складу кадрів досліджуваних профтехосвітніх установ. За характером діяльності цих працівників поділено на три групи: адміністративний, педагогічний та господарський персонал. Приблизно чисельність третьої групи майже дорівнювала сумі перших двох, які, проте, відігравали головну роль у діяльності навчальних закладів.

Рівень оплати праці персоналу шкіл та училищ трудових резервів мав відносно задовільний характер в умовах низького добробуту більшості населення у той період. Однак вирішального впливу на формування колективів навчальних закладів цей фактор не відігравав. Суттєве значення мало направлення в адміністративному порядку на роботу до системи ДТР працівників промислових підприємств, демобілізованих військових, молодих спеціалістів, випускників-трудорезервників. Керівний та педагогічний персонал отримував рекомендації партійних та комсомольських органів, проходив перевірку органами внутрішніх справ. Колективи шкіл ФЗН та училищ Західної України зазвичай підсилювалися працівниками, переведеними з Наддніпрянщини.

Установи ДТР відчували значні кадрові проблеми, головними з яких були: нестача адміністративного та педагогічного персоналу, його вкрай низький освітній та кваліфікаційний рівень, критично висока плинність кадрів, посадові зловживання і порушення дисципліни працівниками. Постійне зростання мережі закладів унеможливило стабілізацію ситуації з кадровим забезпеченням аж до кінця 1940-х рр.

Протягом повоєнного періоду поширилися курси та семінари з підвищення кваліфікації. З 1947 р. адміністративно-педагогічний персонал мав атестуватися за програмою так званого педагогічного мінімуму, а з 1949 р. – підвищеного педмінімуму. Зазначені заходи позитивно вплинули на якість підготовки працівників. Однак неузгодженість навчального процесу з планами підвищення кваліфікації часто залишали їх невиконаними.

Третій розділ «Забезпечення закладів трудових резервів учнівським контингентом у 1943–1950 рр.» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Залучення молоді до системи ДТР» з'ясовуються особливості комплектування учнівського контингенту установ системи трудових резервів. Заходи з мобілізації молоді до закладів трудових резервів здебільшого носили примусовий характер. Вони проводилися призовними комісіями, організованими на місцевому рівні, а з другої половини 1940-х рр. ще й військкоматами. У роки Другої світової війни була дозволена мобілізація до ДТР дівчат, а для сиріт 12–13 років створили спеціальні ремісничі училища, процедура залучення до яких була дещо ускладнена через необхідність виконання державних вимог щодо соціального захисту дітей. У повоєнний час призову почали підлягати учні середніх шкіл та військовозобов'язані юнаки, для яких армія замінялася трудовими резервами.

Оскільки більшість навчальних закладів трудрезервів знаходилася на Сході України, то більшість областей використовувалися як донори молоді для шкіл ФЗН Донбасу, які були надзвичайно непопулярними. Щоб укомплектувати їх призовниками, владі на місцях нерідко доводилося використовувати облави і конвоювання під вартою. Значна кількість учнівського контингенту ДТР Східної України комплектувалася юнаками, привезеними з сусідніх республік Радянського Союзу.

Мобілізаційні кампанії підтримувалися насиченою і потужною агітацією. Чисельність учнівського контингенту установ системи трудових резервів України впевнено зростала і досягла пікових значень на рубежі 1947–1948 рр. Але встановлені урядом плани призовів, як правило, все одно не виконувалися. Загострювався і без того існуючий дефіцит робочих рук у колгоспах. На масштабний процес залучення молоді до установ системи ДТР негативно впливали відсутність у неї мотивації до навчання і поширення ухиляння від відправки до Донбасу. У Західній Україні одним з факторів зриву мобілізаційних кампаній став ще й спротив з боку Української повстанської армії. Згадані чинники призвели до пошуку владою шляхів до значного зменшення встановлених планів. У 1949–1950 рр. це зробило

можливим суттєво збільшити серед потенційних трудрезервників частку добровольців та юнаків з 7-річною середньою освітою.

Періодичність проведення призовів визначила характер зміни чисельності трудрезервників протягом кожного року. На прикладі шкіл ДТР Ворошиловградської області проілюстровано, що кількість учнів щороку змінювалася циклічно з тяжінням до дисритмічності наприкінці 1940-х рр.

У *підрозділі 3.2. «Проблеми збереження учнівського контингенту»* встановлено, що значну частину свого учнівського контингенту заклади ДТР втрачали через дострокове вибуття. Головними причинами вибуття учнів були стан здоров'я, самовільне залишення, ув'язнення, відрахування за дозволом керівництва. Найбільшого розмаху (особливо на Донбасі) набрали втечі мобілізованих. Причини цього явища були пов'язані з недоліками матеріального-побутового забезпечення учнів, негативними особливостями радянської мобілізаційної політики, конфліктами серед молоді (між сільською і міською молоддю, вихідцями із Західної та Східної України тощо), внутрішньою мотивацією трудрезервників. Крім встановленого законом кримінального переслідування втікачів широко використовувалося їх повернення, адже засудження учнів за таке порушення викликало певні ускладнення для самого керівництва шкіл та училищ. Для попередження та боротьби із самовільними залишеннями навчання адміністрація закладів використовувала не тільки регламентовані методи, але й протиправні (погрози, побиття, позбавлення одягу). Однак для подолання масовості цього явища найбільш дієвими були не силові дії і кримінальне переслідування, а робота з ліквідації найгостріших матеріально-побутових та соціальних проблем учнівського контингенту.

Четвертий розділ «Функціонування навчальних установ трудових резервів УРСР у період відбудови економіки» складається з двох підрозділів.

У *підрозділі 4.1. «Навчальний процес»* розкрито найважливіші аспекти кваліфікаційної підготовки молодих робітничих кадрів у закладах трудових резервів. У школах ФЗН термін навчання складав 6 місяців, а у більшості училищ – 2 роки. Складовими навчального процесу були: виробниче навчання, спеціально-технічні та загальноосвітні дисципліни включно з політзаняттями, а також військова підготовка (з 1946 р. замінена фізичним вихованням). Мова викладання – російська, яку багатьом учням доводилося швидко вчити. Наголос робився на набутті практичного досвіду шляхом виробничого навчання, на яке відводилася лівова частка часу. Особливо мінімізовано теоретичну складову було у школах ФЗН. Відмінності у навчальних планах шкіл та училищ системи ДТР дозволяли забезпечити одночасну потребу економіки у робітниках різних спеціальностей і рівнів професійної кваліфікації. Під час Другої світової війни навчальний процес був максимально орієнтований на виконання виробничих замовлень і являв собою інструктування на робочому місці. Лише у повоєнний період почали виконуватися затвержені навчальні плани і програми. З кінця 1940-х рр.

школи ФЗН будівельної і нафтової спеціалізації, а також гірничопромислові школи взагалі були переведені на 10-місячний термін, що забезпечувало вищу якість підготовки. Робота учнів на виробництві під час практики здебільшого використовувалася як спосіб їх практично безкоштовної експлуатації.

Підрозділ 4.2. «Позанавчальна виховна робота й учнівське дозвілля» висвітлює головні риси виховної роботи та форми учнівського дозвілля у закладах ДТР. Організація позанавчального життя молоді в установах системи трудових резервів ґрунтувалася на напіввоєнних принципах виховання. Робочий день трудрезервників був жорстко регламентованим. Учні ставали об'єктом інтенсивної ідеологічної обробки не тільки через обов'язкові програмні та додаткові гурткові політзаняття і діяльність комсомолу, а й завдяки організованому дозвіллю. Цікаве проведення вільного часу у закладах ДТР допомагало залучити молодь і утримати її, а також сприяло культурному вихованню і соціалізації майбутніх робітників відповідно саме до запитів тоталітарної держави. Художня самодіяльність і туристично-спортивні заходи в установах системи трудових резервів використовувались для агітаційно-пропагандистської роботи серед населення, а фізкультурно-спортивні та військові секції і гуртки спрямовувалися на посилену військову підготовку молоді. Неформальне проведення вільного часу учнями і самостійно організовані розваги, незважаючи на їх характер, а також відвідування церкви керівництво системи ДТР вважало шкідливими, забороняло й боролось з ними. Відмінники, комсомольці-активісти і переможці соцзмагань нагороджувалися почесним грамотами, преміями, цінними подарунками і путівками до будинків відпочинку. Для порушників дисципліни передбачалися догани, позбавлення відпусток у вихідні та свята. Особливо злісні з них підлягали виключенню з навчальних закладів, яке автоматично розглядалося як кримінальний злочин.

П'ятий розділ «Повсякденний побут трудрезервників» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 5.1. «Продовольче забезпечення та організація харчування учнів» було детально розглянуто та порівняно офіційні норми харчування та реальний стан із забезпеченням трудрезервників їжею. Повне державне утримання учнів в установах системи ДТР сприяло добровільному залученню молоді до її закладів. В умовах повоєнного голоду безкоштовне забезпечення їжею у школах та училищах виглядало для підлітків особливо привабливо. Однак високі норми харчування для вихованців шкіл та училищ не виконувалися через незадовільне централізоване постачання, спільне харчування учнів з робітниками, заміни продуктів, їх низьку якість і розкрадання персоналом навчальних установ. Підсобні господарства, що були створені для покращення раціону учнівського контингенту та забезпечення самоокупності закладів, виявилися вкрай неефективними і були ліквідовані у 1948 р. Приготування та прийняття їжі нерідко супроводжувалися антисанітарними умовами і незручностями для мобілізованої молоді.

Проблеми з харчуванням, що призводили до зниження дисципліни серед трудрезервників та підштовхували їх до самовільного залишення навчання, почали вирішуватися лише наприкінці відбудовчого періоду.

У *підрозділі 5.2. «Обмундирування вихованців закладів трудових резервів»* висвітлено особливості уніформи закладів ДТР та забезпечення учнів одягом та взуттям. Розроблена уніформа учнів установ системи трудових резервів відповідала загальній мілітаризації суспільства і слугувала наданням закладам напіввоєнізованого характеру. Уніфіковане обмундирування сприяло розвитку духу колективізму серед мобілізованої молоді, давало молоді відчуття престижу від причетності до державної машини, сприяло підтриманню дисципліни. Обмундирування підкреслювало силу, виправку і добрі фізичні кондиції юнаків, що робило його популярним серед молоді.

Норми забезпечення усіма елементами уніформи в умовах нестатків повоєнних років вважалися достатніми. Водночас реальне речове забезпечення часто залишалося незадовільним внаслідок нестачі одягу та взуття, а також поганої організації розподілу між закладами. Критичною ситуацію робила низька якість обмундирування, відсутність умов для його прання, ремонту та зберігання, поширення злочинів, пов'язаних з його незаконним заволодінням.

У *підрозділі 5.3. «Умови проживання трудрезервників»* було охарактеризовано гуртожитки шкіл та училищ трудових резервів. З'ясовано, що більшість учнівського контингенту впродовж навчання мешкали у гуртожитках, однак не виключалася можливість проживання мобілізованої молоді поза ними. Зазвичай, відносна кількість учнівського контингенту у гуртожитках відрізнялася залежно від типу закладу. В школах ФЗН та спеціальних училищах цей показник був найбільшим.

Відновлення житлових будівель навчальних закладів трудових резервів здебільшого проводилося власними силами за допомоги базових підприємств. Встановлені державою параметри забезпечення житловими приміщеннями мали гарантувати трудрезервникам комфортні умови перебування. Однак насправді проживання у гуртожитках часто відзначалося матеріально-побутовими і соціальними негараздами. Значними проблемами були тіснота, нестача меблів і постільних речей, погане опалення взимку та антисанітарія. Загалом стан гуртожитків покращився лише наприкінці досліджуваного періоду. Передбачений постійний нагляд персоналу за учнями, виховні заходи, жорсткі вимоги дисципліни і регламентований розпорядок дня створювали казармений режим у гуртожитках.

Умови перебування у закладах трудрезервів значною мірою залежали від типу і географічного розташування навчальної установи, а також від ставлення адміністрації, її особистісних якостей та рівня професійної компетенції. Найбільше усі проблеми матеріально-побутового забезпечення учнів ДТР проявилися на Донбасі через особливості розвитку досліджуваної структури у цьому індустріальному регіоні. Контроль над навчальними

зкладами цього регіону був ускладнений через високу щільність їхньої мережі, недолугу систему управління, авральні методи роботи, некомпетентність керуючого персоналу і корупцію.

У **висновках** підсумовуються результати дослідження відповідно до поставленої мети та завдань.

Незважаючи на певну увагу з боку вітчизняних та зарубіжних вчених до питань відбудови та розвитку закладів ДТР, у сучасній історичній літературі відсутні спеціальні праці, в яких обрана нами тема була б предметом комплексного наукового дослідження. Наявна джерельна база дала змогу вирішити визначені науково-дослідницькі завдання, а представлена теоретико-методологічна основа забезпечила цілісне й всебічне вивчення окресленої теми.

Процес відновлення мережі установ трудових резервів проводився у гранично стислі терміни і здійснювався, головним чином, за рахунок створення нових закладів у зв'язку з обмеженістю реєвакуації. Структура управління системою ДТР у період відбудови промисловості ускладнилася через бурхливе до початку 1948 р. зростання трудрезервів. Номенклатура типів навчальних закладів розширилася за рахунок їх профілізації та диференційованого підходу до формування і кваліфікаційної підготовки учнівського контингенту. Неоднорідність розміщення навчальних установ в областях України диктувалася особливостями їх економічного розвитку і транспортної інфраструктури.

Зруйнована під час Другої світової війни матеріальна база навчальних закладів системи ДТР гальмувала їхню повноцінну діяльність. Держава намагалася якомога мінімізувати витрати на відновлення цих установ. Останні змушені були відбудовуватися, покладаючись на власні сили та співпрацю з базовими підприємствами. Спостерігалася тенденція до поступового покращення постачання, а також швидке посилення концентрації матеріальних засобів у закладах внаслідок реорганізації мережі трудових резервів у 1948–1949 рр.

Наслідки Другої світової війни і малоефективна модель управління кадрами призвели до дефіциту адміністративного і педагогічного персоналу в системі ДТР. Освітньо-кваліфікаційний рівень працівників зазначених закладів у відбудовчий період залишався вкрай низьким. Їхню компетентність вдалося підвищити лише поступово завдяки навчанням, заходам з підвищення кваліфікації та професійному відбору.

Комплектування учнівського контингенту системи трудових резервів у добу відбудови економіки головним чином залежало від примусових призовів молоді, що проводилися силами місцевих органів влади та військкоматів. Більшість мобілізованих відправлялися на навчання до шкіл ДТР Донбасу. Систематичний недобір до цих закладів, спричинений їх непопулярністю, поганою організацією призовних кампаній і виснаженням демографічного потенціалу, вплинув на коригування планів мобілізації у бік зменшення й на оптимізацію системи трудових резервів наприкінці досліджуваного періоду.

В умовах незадовільного проведення призовів однією з центральних засад забезпечення діяльності системи трудових резервів стало вирішення проблеми збереження учнівського контингенту. Найбільш поширеною причиною втрат залученої молоді були втечі, що стали масовим явищем, яке у більшості випадків індикативно віддзеркалювало рівень благополучності тих чи інших навчальних закладів. Кримінальне переслідування за дезертирство виявилось неефективним у боротьбі з ним, що схилило адміністрацію установ ДТР до силових протиправних методів. Натомість заходи з ліквідації безпосередніх причин втеч найбільш позитивно впливали на їх зниження.

Процес підготовки у закладах ДТР включав теоретичне і виробниче навчання, а також заняття з політичного виховання і військово-фізичну підготовку. Більшість навчального часу відводилася набуттю практичних навичок шляхом виробничої діяльності. Поступово у системі ДТР відбувався перехід від найпростіших форм підготовки робітничих кадрів до повноцінного навчального процесу і надання високої кваліфікації випускникам. Безкоштовна експлуатація учнів під час навчання дозволяла владі застосовувати принцип самоокупності для ДТР.

Позанавчальна робота й організоване дозвілля учнів у навчальних установах трудових резервів передовсім спрямовувалася на додаткове політико-ідеологічне та військово-фізичне виховання мобілізованої молоді з використанням принципів авторитарної педагогіки. Для підтримання доброї навчальної успішності, суспільної активності та суворої дисципліни застосовувалася низка моральних і матеріальних заохочень, а також стягнень та покарань, включно з кримінальною відповідальністю.

Тотальна залежність учнів від держави визначала особливості повсякденного життя вихованців закладів трудових резервів. За матеріальних нестатків і повоєнного голоду норми державного харчового та речового забезпечення у закладах ДТР сприймалися як задовільні. Уніформа військового зразку була зручною, мала утилітарний характер і користувалася популярністю серед молоді. Спільне проживання учнів у одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком узгоджувалося з мілітаризованим характером установ системи трудових резервів. Водночас фактичне забезпечення їжею та обмундируванням, а також матеріально-побутові умови в гуртожитках встановленим нормам здебільшого не відповідали, що призводило до депривації і викликало негативну реакцію учнівського контингенту.

Оцінюючи загалом значення досліджуваних закладів, маємо підсумувати, що установи трудових резервів, їх організація, структура управління і функціонування повністю відповідали існуючій у ті часи тоталітарній моделі держави і суспільства та плановій адміністративно-командній економіці. Вони зіграли ключову роль у відтворенні кадрового потенціалу індустріального робітництва, а також призвели до вимушеної міграції та урбанізації юнацтва, сприяли його русифікації та заідеологізованому мілітаризованому вихованню. Діяльність системи ДТР

значно вплинула на радянізацію молоді з територій, приєднаних під час Другої світової війни.

Ряд аспектів теми заслуговують на перспективне вивчення, а саме: інтеграція трудрезервників до робітничої верстви та їх адаптація до умов виробництва; гендерні та соціопсихологічні особливості учнівського контингенту; рекреація, медичне забезпечення і стан здоров'я вихованців системи трудових резервів; відображення минулого ДТР в усній історії.

СТАТТІ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Король В. М. Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943–1950 рр.) / В. М. Король // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № 14–15. – С. 213–219.
2. Король В. М. Роменська школа ФЗН № 5: історія одного навчального закладу системи трудових резервів (1944–1953 рр.) / В. М. Король // Сумська старовина. – 2012. – № 38–39. – С. 74–83.
3. Король В. М. Чисельність учнівського контингенту шкіл системи трудових резервів Луганщини у відбудовчий період (1943–1950 рр.) / В. М. Король // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № 18–19. – С. 119–125.
4. Король В. Н. Персонал учебных заведений системы трудовых резервов Украины в восстановительный период (1943–1950 гг.) / В. Н. Король // Журнал Министерства народного просвещения. – Сочи, 2014. – № 1. – С. 21–29.
5. Король В. М. Стан мережі навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.) / В. М. Король // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Вип. 3.37 (105). – (Серія «Історичні науки»). – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 90–95.
6. Король В. М. Матеріальна база навчальних закладів трудових резервів України у відбудовчий період (1943–1950 рр.) / В. М. Король // Сумська старовина. – 2014. – № 41–42. – С. 92–99.
7. Король В. Н. Причины самовольных уходов учащихся из учебных заведений системы трудовых резервов Украины в восстановительный период (1943–1950 гг.) / В. Н. Король // Yearbook of Eastern European Studies. – Wrocław, 2014. – № 3. – С. 5–20.
8. Король В. М. Зміст і організація навчання у закладах системи трудових резервів у відбудовчий період (1943–1950 рр.) / В. М. Король // Сумська старовина. – 2015. – № 47. – С. 63–76.
9. Король В. Н. Деятельность системы трудовых резервов в Западной Украине в период восстановления экономики (1944–1950 гг.) / В. Н. Король // Русин. – Кишинев, 2015. – № 2 (40). – С. 118–132. (*Індексується Scopus*)

АНОТАЦІЯ

Король В. М. Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943 – 1950 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2017.

Дисертаційна робота присвячена комплексному вивченню найважливіших аспектів функціонування навчальних закладів системи державних трудових резервів під час відбудови економіки України у 1943–1950 рр. На основі архівних джерел та опублікованих матеріалів, інформації повоєнної преси, усної історії, мемуарної та автобіографічної літератури розкрито головні особливості процесу відновлення та розвитку мережі навчальних закладів трудових резервів УРСР наприкінці Другої світової війни та у повоєнний період. Запропоновано вдосконалену типологію досліджуваних закладів. Було охарактеризовано стан матеріальної бази установ системи ДТР. Визначено кількісний та якісний склад персоналу шкіл та училищ трудових резервів. Виявлено особливості комплектування учнівського контингенту закладів та проаналізовані проблеми його збереження. Розкрито головні характеристики навчального процесу в установах системи ДТР. Встановлено основні риси виховної роботи та форм учнівського дозвілля у закладах трудрезервів. Проаналізовано стан матеріально-побутового забезпечення молоді під час навчання: харчування, обмундирування та умови проживання учнів. Доведено, що фактичне забезпечення трудрезервників їжею, одягом і житлом встановленим нормам здебільшого не відповідали.

Ключові слова: повоєнна відбудова, професійно-технічна освіта, трудові резерви, освіта робітників, школи ФЗН, ремісничі училища, повсякденне життя.

АННОТАЦИЯ

Король В. Н. Учебные заведения системы трудовых резервов в период восстановления экономики Украины (1943–1950 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Запорожский национальный университет, Запорожье, 2017.

Диссертация посвящена комплексному изучению важнейших аспектов функционирования учебных заведений системы государственных трудовых резервов (ГТР) во время восстановления экономики Украины в 1943–1950 рр. Опираясь на архивные материалы, опубликованные документы, информацию послевоенной прессы, устной истории, мемуарной и автобиографической литературы, раскрыты главные особенности процесса восстановления и развития сети учебных заведений трудовых резервов УССР в конце Второй мировой войны и в послевоенный период. Предложена усовершенствованная

типология исследуемых заведений. Было охарактеризовано состояние материальной базы учреждений системы ГТР. Определен количественный и качественный состав персонала школ и училищ трудовых резервов. Выявлены особенности комплектования ученического контингента заведений и проанализированы проблемы его сохранения. Раскрыты главные характеристики учебного процесса в учреждениях системы ГТР. Установлены основные черты воспитательной работы и форм досуга учащихся в заведениях трудрезервов. Проанализировано состояние материально-бытового обеспечения молодежи во время обучения: питание, обмундирование и условия проживания учащихся. Доказано, что фактическое обеспечение трудрезервников едой, одеждой и жильем установленным нормам зачастую не соответствовало.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, профессионально-техническое образование, трудовые резервы, образование рабочих, школы ФЗО, ремесленные училища, повседневная жизнь.

SUMMARY

Korol V. M. Educational institutions of Labour Reserves system during the economy recovery of Ukraine (1943–1950). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, 2017.

The dissertation is devoted to complex study of the most important aspects of the functioning of Labour Reserves (LR) educational institutions during the economy recovery of Ukraine in 1943–1950.

The status of scientific research of the topic was studied and the source base was analysed in the work. Three groups of research papers on investigated themes were defined and described: the Soviet, modern Ukrainian and foreign historiography. In general, the literature partially covered only a few pages of Labour Reserves institutions history. There is still no generalizing research, which comprehensive examines the socio-economic and socio-cultural features of the LR system during the economy recovery of Ukraine (1943–1950) as a subject.

The basic sources of this study are documents from the central archives funds (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine) and some regional state archives. A methodological base of the research includes the principles of historicism, objectivity, consistency, comprehensiveness, anthropologism. The range of general, specific historical and interdisciplinary research methods was used. It includes analysis, synthesis, induction, deduction, typology, comparative historical, problem-chronological, retrospective, prosopography, cliometrics methods etc.

The main features of restoring and developing a network of schools of labor reserves of Ukrainian SSR were clarified. They were close relationship with the condition of strategic sectors development of the economy, the emergence of new

types of educational institutions, geographical heterogeneity of accommodation, and reorientation from mass to higher quality of young workers in the late 1940s.

The condition of the material base of Labour Reserves was described. Material base of LR schools was mostly created by themselves, their staff and students in a lack of building materials and technical equipment. Direct government funding was insufficient. The imperfection of centralized supply was compensated to some extent by the help of basic enterprises and patrons.

The quantitative and qualitative composition of the staff of Labour Reserves schools was studied. Educational qualification of administrative and teaching staff of institutions during Recovery period remained extremely low and has become one of the failings that prevented the normal operation of these institutions. Poor discipline of employees and turnover even more aggravated the problem.

The features of student contingent recruitment by LR agencies were indicated and the problems of youth saving were analysed. Enforcement mobilization actions played a crucial role in filling of Labour Reserves. The maximum number of LR students in Ukraine has reached at the turn of 1947–1948. The large-scale process of involving young people in LR institutions and methods of its implementation were complicated by different approaches to recruiting student contingent of certain types of institutions, the expansion of the mobilized categories and ambiguous motivation of young people to education. The saving of the student contingent was one of the central problems of the Labour Reserves system. The most common cause of contingent loss was students escapes, reduce the amount of which was not possible even with the criminal prosecution.

Main characteristics of the educational process in LR schools were revealed. Industrial training, special technical and general disciplines, politic studies and military instruction were the components of the young workers training in Labour Reserves institutions. The emphasis was placed on gaining practical experience through industrial training. The work of the students during practice was mainly used as a method of their almost free exploitation. Main features of educative work and forms of student leisure activities in LR institutions were identified.

Material support of young people during their studies (especially food, clothing and living conditions of students) was investigated. State standards of the food supply and material conditions in LR institutions perceived as satisfactory under the postwar hunger and needs. However, the actual provision of food and clothing largely didn't consistent to official standards through problems of centralized procurement, inefficient use of resources, inadequate quality of goods and corruption among staff. Most students lived in dormitories while studying. The lack of furniture, bedding, fuel, and cramped spaces, lack of sanitation, poor social conditions prevented the normal functioning of hostels.

Key words: post-war restoration; Labour Reserves; vocational education, workers educations; factory training schools; vocational schools, everyday life.